

HADİS MUSANNEFATININ MEBDEİ

ve

MA'MER B. RÂŞİD'İN "CÂMİ"İ

M. Fuad Sezgin

Hicrî 152 tarihinde vefat eden Ma'mar b. Râşid'in¹ «*al-Câmi*» adlı musannaf hadis kitabı, iki nüshasıyla ortaya çıkmış bulunuyor². Mezkûr kitab, zamanımıza intikal eden en eski hadis vesîkalarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, hadis edebiyatının muhtelif tekâmül safhalarını aydınlatmak bakımından da büyük bir ehemmiyet taşımakta ve husûsiyle hadislerin ilk yazılı kaynakları, tedvîn ve bablara göre tasnifinin mebde'i hakkında asrımızda mevcut bir yanlış anlayışın değişmesini mümkün kılacak mâhiyet arzetmektedir.

Hadis ilmi ve muhtelif mes'eleleri, A. Sprenger'in mesâisini³ ortaya koyduğu tarihten bu tarafa tam bir asırdır modern etüdlerin geniş mikyasda mevzûunu teşkil etmiştir. Hadis'in bidâyette İslâm tarihi⁴ ve Kur'ân tefsiri ile münâsebeti, İslâm hukûku'nun kaynaklarından biri oluşu, hiç şübhesiz, bu alâkanın başlıca âmillerindendir. Hadis'in ve islâmî rivâyetin muhtelif mes'eleleri, mufasssala ve bir bütün hâlinde İ. Goldziher tarafından ele alınmış ve müşârûnileyhin 1890'da intişâr eden «*Muhammedanische Studien*» adlı eseri, aradan geçen uzun zamana rağmen, mevzûu ile alâkalı tedkiklerin hükümleri hiç sarsılmamış merci'i olarak itibarını muhâfaza etmiştir⁵. Goldziher'in

¹ Ma'mar b. Râşid'in hayâtı hakkında bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 397; İbn an-Nadîm, *al-Fihrist*, (Flügel nşr.), s. 94; Navavî, *Tahzib al-asmâ'* (Kahire, tarihsiz); II, 107; Zahabî, *Tazkirat al-huffâz*, I, 178; İbn Hacer, *Tahzib at-tahzib*, X, 243; Aynî, *Umdat al-kârî* (İstanbul 1309/1310), I, 81.

² Nüshalardan biri, merhum İsmâil Sâib Sencer'in Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesine intikal eden kitablari arasında Prof. Muhammed b. Tâvîti-Tancî tarafından, diğeri (Feyzullâh Efendi Ktb. nr. 541) tarafımdan bulunmuştur.

³ A. Sprenger'in muhtelif mesâileri için bk. Goldziher, *Muh. Stqd.* II, 6.

⁴ İslâm tarihçileri tarihi, hadisın kısımlarından biri addetmişlerdir (bk. meselâ Şah-hâwî, *al-İclân bi't-tavbîh liman zamma't-târîh*, s. 44 ve Horovitz, *Der İslâm VIII*, 39 vd.).

⁵ L. Caetani, mezkûr eser için *İslâm Tarihî*'nin medhalinde: «Hadis hakkında.

hadis ilmine dâir değişmez telâkkî edilen mu'tâları arasında, bilhassa, hadislerin ilk yazılı kaynakları ve bablar hâlinde tasnîfi hakkındaki hükümleri üzerinde durulur ve husûsiyle hadîs'in yazılı kaynaklarının mevcut olduğuna dâir mülâhazalarına işâret edilir⁶.

Filhakika Sprenger'in, hadîs'in yazılı kaynaklarının da bulunduğu ileri süren mutâla'ası, Goldziher tarafından ikmâl ve tevsî edilmiştir. Bu düşüncüyü ilhâm eden husus, islâmî kaynaklarda bir takım hadis vesiykalarından bahsedilmiş olmasıdır. Bu düşüncenin sevgiyle Goldziher hadisleri temamiyle şifâhî rivâyetlerden ibâret addetmişlerdir diye müslâman âlimleri muâheze etmiş, her fırsatta hadislerin yazılı vesîkaları bulunduğu işâret ettiği hâlde, İslâm âlimlerine isnad ettiği yanlış anlama keyfiyetinin mesnedlerini vermemiştir⁶. Fakat h. III. asır ortalarında meydana gelen büyük hadis musannefâtını mevzûu bahs ederken asıl zuhûle kendisi düşmüştür: Onun kanâatine, hadis külliyyâtı meydana getiren muhaddisler eserlerini, daha evvel mevcut yazılı bir literatürden⁷ istifâde edemedikleri için, İslâm âleminin muhtelif ülkelerini dolaşıp buralardaki hadis râvîleriyle («şüyûh») birbir temâsederek onlardan dinledikleri şifâhî rivâyetleri toplayıp tasnîf

yazılmış eserlerin kâffesini, İslam tarihinin en büyük müverrih ve münekkidi olan Goldziher tarafından kaleme alınmış olan kitab gölgede bırakır. O, meşhur kitabında diğer arabistlerin bıraktıkları noktadan hadis tedkikatına bağliyerek ve hadîşe âid eserleri «dâhiyâne ve nâfizâne bir usûl ile tahlil ve tenkid ederek İslam milletleri ve medeniyetinin tarihî tenkidlerinde bir çığır ve devre açmıştır. İslam tedkiklerine, bîtarafâne ve ilmî tahlil usûlünü idhal etmiş, gerek usûlde ve gerekse esasda hakîkî bir inkılâb vücûde getirmiştir» (*Annali dell'Islam*, I, 9; Hüseyin Câhid tercümesi; I, 70) demektedir. *Muhammedanische Studien*'in ikinci cildinin 274 sayfasının fransızca tercümesinin mukaddimesinde de: «geçen elli seneden fazla zaman zarfında kitabın islamiyâtçılar ındindeki büyük alâkasını hiç kaybetmediği» söylenmektedir (*Etudes sur la tradition islamique*, trad. par Léon Bercher, Paris, 1952).

⁶ Meselâ bk. İslam Ansiklopedisi, «hadîs» maddesi. Bu hususta bilhassa Goldziher'in aşağıda iktibas edilen ifadesine işâret edilir: «İslamiyetin ilk devresinde sadece Kur'an'ın yazıya hasr ve şifâhî bir doktrin olma bakımından ona refakat eden hadîs'in yazıyla tesbitinin düşünülmediği şâklinde uzun zaman yanlış bir anlayışa tâbi olunmuştur. Aynı zamanda diğer bir çok hatâların da kaynağı olan bu yanlış ve aldatıcı hüküm hadîs müessesesinin pek dakik bir tedkiki karşısında mukavemet edememiştir. Sprenger arablar arasındaki rivâyete dâir tedkikinde (*Das Traditionswesen bei den arabern*, 1856) hadîs'in menş'elerinde sırf şifâhî rivâyete atfolunan rol hakkındaki yanlış anlayışı bertaraf edebilecek malzeme bolluğu bahşetmiştir...» (*Muh. Stud.* II, 194). İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde verdiği bir konferansda Prof. A. Guillaume da: «Goldziher, Peygamberden gelen rivâyetlerin ekseriyetle, İslâmiyetin birinci asrından kalma vesikalar olduğunu gösterdi ve çıkardığı neticeler sonradan gelen bütün yazarlar tarafından kabul edildi» demektedir (Bk. İslâm Tetkikleri Dergisi 1953, s. 129).

⁷ Bk. *Muh. Stud.* II, 194.

etmek sûretiyle, meydana getirmişlerdir⁸. Bu yanlış hareket noktası Goldziher'i, ilk musannaf hadis kitabının *Şaḥîḥ al-Buḥârî* olduğu neticesine sürüklüyor ve Buḥârî'den bir asır önce hadis musannefâtı meydana getirildiği yolundaki islâmî kaynakların haberlerini reddetmek mevki'ine düşürüyor⁹. Halbuki onun mevcut olmadığını ileri sürdüğü bu kabil musannefâtın mühim bir kısmı zamanımıza intikal etmiştir ve Ma'mar b. Râşid'in «*al-Câmi'*» i de bunların en eskilerinden biridir.

Hadis kitaplarında ve hattâ aynı karakteri hâiz kadim tarihî kaynaklardaki rivâyetleri, şifâhî menkulâta hamletme zuhûlünün sebepleri üzerinde burada fazla duracak değiliz¹⁰. Ancak bu tarz rivâyetin tamâmen yazılı bir mâhiyet arzettiğini ve nakillerin islâmî hadis edebiyatınca pek ma'ruf ve usûl-i hadis kitaplarının «*Taḥammul al-ʿilm*» bâbında toplanan kaidelere tevfikân yapıldığını burada kaydetmekle iktifâ edeceğiz.

İslâmî edebiyatda hadislerin *tedvîn*¹¹ ve *tasnîfi* için iki ayrı menşe' gösterilmektedir: «*اول من دون الحديث*» ta'birinin kullanıldığı birincisi ile, gerek yazılı ve gerekse şifâhî olarak dağınık bir hâlde bulunan hadislerin kitaplarda toplanılması; «*اول من صنف الكتب*»¹² ta'birinin kullanıldığı ikincisi ile de, toplanan hadislerin tertib ve bablar hâlinde tasnîfi mülâhaza edilmiştir. Goldziher bu tefrike dikkat etmemiş olacak ki, islâmî kaynakların her iki safha için gösterdiği iki ayrı menşe'

⁸ Bk. meselâ *Muh. Stud.* II, 180, 245 (sonuncu satırlar).

⁹ Bk. *aynı eser*, II, 231, 232. Onun bu mülâhazası modern tedkiklerde sırası gel-dikçe tekrür eder. Meselâ Brockelmann İslâm kavimlerinden bahseden eserinde: «*Ha-yata ve Peygamber'in doktrinlerine taalluk eden hadisler bile bu devirde [yani ikinci, üçüncü asırlarda] hemen hemen tamamiyle şifâhî olarak rivayet edilirdi. Ancak ba'zı hususî meseleler münasebetiyle veya muayyen bir muhaddis tarafından yazılıyordu. Ancak müteakib nesiller arasında Buḥârî ve Muslim gibi muhaddisler tarafından hadis mecmuaları meydana getirilmişti*» demektedir (*Histoire des peuples et des états islamiques*, trad. par M. Tazerout, Paris 1949, s. 114).

¹⁰ Bununla islâmî rivâyetin, zâhiren şifâhî haberlerden ibaret görüldüğü hâlde hakıykatte yazılı kaynaklardan gelişini kastediyoruz. «*أخبرنا*», «*حدثنا*» gibi ta'birleri ta'ki-ben gelen haberlerin şifâhî farzedilmiş olması, hadislerden başka tarihin kaynakları hususunda da çok garib neticelere götürmüştür. Hattâ İslâm hukûkuna dâir etüdler de, bu yanlış anlayışın neticelerinden kurtulamamıştır. Bu yanlışlık ve sebepleri, «*Buḥârî'nin kaynakları*» adıyla yakında neşrolunacak tedkikimizde mufassal olarak ele alınmıştır.

¹¹ Bk. meselâ İbn ʿAbdalbarr, *Câmi' bayân al-ʿilm* I, 73; İbn Hacer, *Fatḥ al-bârî* (Bulak), I, 174; Suyûtî, *Tadrîb ar-râvî*, s. 25; aynı müellif, *Tanvîr al-ḥavâlik* I, 4; Zur-kânî, *Şarḥ al-Muvatta'* I, 7.

¹² Bk. meselâ, Râmihurmuzî, *al-Muḥaddis al-fâsîl* (Şehid Ali Paşa nr. 531), 186b. Zuhabî, *Tazkirat al-ḥuffâz* I, 160; Suyûtî, *Tanvîr al-ḥavâlik* I, 7.

arasında bir tezâdin mevcudiyetini mülâhaza¹³ ve tedvîne âid haberleri zayıf addederek menşe'ini reddetmiş, hattâ tedvînden bir müddet sonra vâki' olan tasnîfin mebd'e'ine âid islâmî kaynakların verdiği tarihi tedvîn için bile erken bularak her iki safhayı tasnîfin mebd'e'inden bir asır sonra başlamış göstermiştir.

Goldziher, hadislerin tedvîninin mebd'e'ine temâsederken şöyle diyor: «Fakat islâmî edebiyatın tarihi bize hadis edebiyatının menşe'i ile alâkalı daha müsbet haberler vermektedir. Bu haberlerde dahi, - göreceğimiz üzere - II. asır literatürünün, tekâmülünün hakikatinde bir hayli sonra vâsıl olabileceği safhasını ta'yinde acele ediliyor. Şöyle ki Aḥmad b. Ḥanbal'in, 'Abdalmalik b. Curayc (vefâtı: 150 h.)'i Hicâz'da, Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 156)'yi Irak'da mevcut malzemeyi bablara göre ilk def'a tasnif eden kimseler olarak gösterdiği rivâyet olunur. Edebiyat tarihçileri bu haberden -hemen hemen bütün müteahhir kaynakların alâkalı kısımlarında raslıyacağımız üzere-, mezkûr muhaddislerin, hadîs'in muṣannaf eserlerinin mebd'e'ini temsil ettikleri neticesini çıkarıyorlar. Halbuki Aḥmed b. Ḥanbal'in haberinden çıkarılan bu netiye bir yanlış anlayışa dayanıyor. Bu iki muhaddisin eserlerine sâhib bulunmuyoruz; onların tarz ve üslûbları hakkında bir hükme varmayı mümkün kılacak metinlere istinad etmek kaabil değildir»¹⁴.

Halbuki islâmî kaynaklar ilk hadis müdevvini olarak İbn Şihâb az-Zuhrî (v. 124)'yi gösterirler¹⁵. Müdevven hadislerin tasnifi ile uğraşanlar ise, -Goldziher'in evvelâ işâret, sonra reddettiği- İbn Curayc ve İbn Abî 'Arûba'den ibâret olmayıp, oldukça eski sayılabilecek kaynaklarda daha birçok zevâtın isimlerine tesâdüf edilmektedir.

Buḥârî'nin genç muâsırı olup Goldziher'in de her fırsatta istifâde ettiği Tirmizî (v. 279), hadîsin ilk tasnifini, *al-Kutub as-sitta* nâmıyla anılan hadis mecmuasının zuhûrundan en az bir asır geriye götürerek şöyle diyor: «Hadislerin tasnifine çalışıp bu hususda rehberlik eden bir çok muhaddis biliyoruz. Hişâm b. Ḥassân (v. 147), 'Abdalmalik b. 'Abdal'azîz b. Curayc (v. 150), Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 156), Mâlik b. 'Anas (v. 179), Ḥammad b. Salama (v. 176), 'Abdallâh b. al-Mubârak (v. 181), Yahya b. Zakariyyâ b. Abî Zâ'ida (v. 182), Vakî' b. al-Carrâh (v. 196), 'Abdarrahmân b. Mahdî (v. 198) ve bir çok ilim ve fazl ehli kimseler muṣannaf eserler meydana getirdiler»¹⁶.

¹³ *Muh. Stud.* II, 211.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Bk. not 11, gösterilen yerler.

¹⁶ Tirmizî (Bulak 1292), II, 332.

Usûl-i hadîs (Muştalah al-hadîs)'e âid ilk eseri¹⁷ ortaya koyan ar-Râmhurmuzî (v. 360), kitabının sonundaki «al-Muşannifûn min ruvvat al-fikh fi'l-amşâr» babında, hadis tasnifinin mebd'e'i hakkında daha geniş ma'lûmât verir: «Bilindiğine göre, hadisleri ilk tasnif edip bablara göre ayıran kimse, Basra'da ar-Rabî' b. Şubayh (v. 160), Sa'îd b. Abî 'Arûba (v. 151); Yemen'de 'Abd diye anılan Hâlid b. Camil ve Ma'mar b. Râşid (v. 152); Mekke'de İbn Curayc (v. 150) sonra Kûfe'de Sufyân as-Savri (v. 161), Basra'da Hammâd b. Salama (v. 176) ve yine Mekke'de Sufyân b. 'Uyayna (v. 198), Şâm'da al-Valîd b. b. Muslim (v. 194), Rey'de Carîr b. 'Abdalhamîd (v. 182), Horasan ve Merv'de 'Abdallâh b. al-Mubârak (v. 181), Vâsıt'da Huşaym b. Başîr (v. 183), Kûfe'de İbn Abî Zâ'ida (v. 182)¹⁸, İbn Fudayl (v. 196)¹⁹ ve daha sonra Yemen'de 'Abdarrazzâk (v. 211) ve Abû Qurra Mûsâ b. Târik²⁰ olmuştur»²¹.

Abû Tâlib al-Makkî (v. 386) ise, hadislerin tasnif devrini daha evvele götürmektedir: «Bu musannaf kitaplar 120 veya 130 senelerinden sonra ortaya çıkmıştır. İslâm'da ilk musannaf kitabın, İbn Curayc' in ahâdise dâir kitabı ile, Mekke'de vücûde getirilen ba'zı tefsir kitapları olduğu söyleniyor. Sonra Yemen'de Ma'mar b. Râşid, gerek gelişi-güzel bir şekilde ve gerekse muayyen bablar hâlinde bulunan süneni topladı. Mâlik b. 'Anas, Muvattâ'ını Medine'de, İbn 'Uyayna Kitâb al-Câmi'i ile Qur'ân ve hadîse âid bir çok dağınık malzemeyi Mekke'de topladı. Sufyân as-Savri dahi musannafını bu devirde meydana getirdi»²².

Diğer taraftan kaynaklar, bir çok münâsebetlerle, «al-Kutub as-sitta» devrine takaddüm eden asırda meydana getirilmiş muhtelif hadis musannafâtının isimlerini muhâfaza etmektedir. İbn Hayr al-İşbili (v. 585)'nin, Endülüs'de okuyup bize sahîh rivâyetlerini verdiği musannefât arasında şunlar vardır: *Muşannaf İbn al-Carrâh* (v. 196)²³,

¹⁷ Muştalah al-hadîs'in tarihçesi için bk. İbn Hâcar, *Şarh nuhbat al-fikar* (Kahire 1934), s. 4-5; Suyûtî, *Tadrîb ar-râvî*, s. 9.

¹⁸ İbn Abî Zâ'ida için Hatîb Bağdâdî de: «Kûfe'de hadisleri ilk tasnif eden kimse» demektedir (*Târîh Bağdâd*, XIV, 118).

¹⁹ İbn Hâcar, müşâruileyhin terceme-i hâlinde şöyle söylemektedir: «Bablara göre tasnif etmiş olduğu *Kitâb as-sunan*'ini bir cild hâlinde gördüm. Hadislerinde «حَدَّثَنَا» yerine «ذَكَرَ فُلَانٌ» diyordu...» (*Tahzîb at-tahzîb* X, 350).

²⁰ İbn Hâcar, Mûsâ b. Târik'in bir çok musannaf kitapları bulunduğunu kaydetmektedir (*Tahzîb at-tahzîb* IX, 118).

²¹ Râmhurmuzî, aynı eser, 126b-127a.

²² *Kât al-kulûb* (Kahire 1310), I, 159.

²³ *Fihrist İbn Hayr al-İşbili*, s. 126.

Câmi' Sufyân as-Savri (v. 161)²⁴, *Muşannaf Hammâd b. Salama* (v. 168)²⁵, *Muşannaf İbn 'Uyayna* (v. 198)²⁶, *Muşannaf 'Abdarrazzâk b. Hammâm* (v. 211)²⁷, *Muşannaf Abî Bakr 'Abdallâh b. Abî Şayba* (v. 235)²⁸, *Muşannaf Sa'id b. Manşûr al-Balî* (v. 227)²⁹. İmâm Mâlik'in *Muvâtta'*ıyla bereber mezkûr musannefatdan ba'zıları zamanımıza intikal etmiştir: 'Abdallâh b. Vahb b. Muslim al-Kuraşî (125-197)'nin *Câmi'*inden bir kısım, papirüsler üzerinde müellifin hayatına çok yakın bir devrin hattıyla yazılmış olarak bulunmuş³⁰ olup, kitâb al-ansâb, kitâb aş-şumt, kitâb al-hâtim, kitâb as-salâm, kitâb acnâs Banî İsrâ'il gibi fasıllar ihtivâ etmektedir. Buḥârî tarafından «munkar al-ḥadis» tanınıp reddolunan Rabî' b. Ḥabîb al-Biṣrî (v. 170)'nin bir çok fasıllar ihtivâ eden *Câmi'*i³¹ Kahire'de dört cild hâlinde basılmıştır (Brock. *GAL I*, 163; *Suppl. I*, 259, 691). Müteaddid cildleriyle zamanımıza intikal eden kitâblar arasında, 'Abdarrazzâk b. Hammâm³² ile 'Abdallâh b. Abî Şayba'nın musannafları³³ gösterilebilir.

İbn an-Nadîm'in *Fihrist*'i, pek büyük kısmı kaybolmuş olan hadis musannefâtının muhtevâsı hakkında aydınlatıcı ma'lûmât vermektedir. Meselâ, İbn Curayc (v. 150) için: «Diğer kitab as-sunan'ler gibi, onun da, kitâb at-tahâra, şiyâm, şalat... gibi kısımlar ihtiva eden bir sunan kitabı vardır»³⁴ demektedir ve Abû 'Abdarrahmân Muḥammad b. 'Abdarrahmân b. al-Muğîra (v. 159)'nin *Kitâb as-sunan*'i³⁵ hakkında da buna benzer ma'lûmât vermektedir.

İlk hadis musannıfları arasında ismi geçen Ma'mar b. Râşid'in *al-Câmi'*i zamanımıza intikal etmiş olan hadis musannefâtının en eskisi olup devrinin hadis tasnifi ameliyyesi hakkında vâzih bir fikir verebilecek mâhiyyettedir. Ma'mar'in eserini, kendisinden sonra meydana getirilmiş olup zamanımıza intikal eden musannefatla mukayese

²⁴ *Fihrist İbn Ḥayr al-İşbîlî*, s. 136-7.

²⁵ *Aynı eser*, s. 134.

²⁶ *Aynı eser*, s. 134.

²⁷ *Aynı eser*, s. 126.

²⁸ *Aynı eser*, s. 138.

²⁹ *Aynı eser*, s. 135.

³⁰ Bk. Brock., *GAL I*, 164; bu nüsha Dar al-Kutub al-Miṣriyya'da bulunmakta olup (Cild I, -ilâve- 13) Dawid-Weil tarafından L'Institut F. A. O. C. (III. IV, 1942) de neşrolunmuştur.

³¹ Bk. İbn Hacer, *Tahzîb at-tahzîb III*, 241

³² Brock., *Suppl. I*, 333.

³³ Nüshaları için bk. Brock., *Suppl. I*, 215 ve İstanbul'daki nüshalar için Weisweiler, *Istanbulen Handschriftenstudien*, nr. 48.

³⁴ *Fihrist İbn an-Nadîm*, s. 226.

³⁵ *Aynı eser*, s. 225.

ederek, bablar hâlinde tasnif ameliyyesinin ta'kib ettiği tekâmülü tesbît etmek kaabildir. Yine Ma'ṣmar'ın eseri, h. III. asrın «al-kutub as-sitta» nâmiyle anılan meşhur hadis kitaplarının, gerek malzemelelerini te'minde ve gerekse babları ta'yinde -Goldziher'in kanâati hilâfına olarak -kendilerinden önceki mesâin bir nevi hulâsası mâhiyetini arzettiğini göstermesi bakımından hususî bir ehemmiyet taşımaktadır.³⁶ Bu ehemmiyet, *al-Kutub as-sitta* devri ile *tâbî'in* arasında bir râbîta te'sîs etmesinden ileri gelmektedir. Filhakika Ma'ṣmar'ın kaynaklarından³⁷ Hammâm b. Munabbih'in *aş-Şahîfa*'si ile Ma'ṣmar'ın tilmîzi 'Abdarrazzâk b. Hammâm'ın *al-Muşannaḥ*'ı³⁸ zamanımıza intikal etmiş olup bu silsile ile sahâbe ve tâbî'in devrinde yazıyla tesbit edilen hadis vesîkalarının nesilden nesle yazılı olarak nasıl intikal ettiğini, müsterek isnâdlarla müteâkib asırların hadis mecmualarının muhtelif bablarına nasıl dağıldığını ta'kib edebiliyoruz. Bu keyfiyet, müsterek isnâdlı hadislerin muayyen mektebler tarafından ortaya konduğu, bu müsterek senedlerin mezkûr mekteblerin bir alâmet-i fârikasını teşkil ettiği³⁹ veya bunların mezheb müessislerinin hadis kılığına bürünen fikirlerinden ibâret olduğu⁴⁰ şeklinde ileri sürülmüş yanlış kanâatlerin tashîhini te'mîn hususunda, esâsen islâmî kaynakların muhtelif vesilelerle⁴¹ ve usûl-i hadîs kitâblarının didaktik mâhiyetinde⁴² verdiği ma'lûmatı te'yîd edecektir.

³⁶ Ma'ṣmar b. Râşid'in *Câmî'î*nden bir az daha muahhar ve fakat ilk musannaf hadis kitaplarından olan İmâm Mâlik (v. 178)'in *Muvaṭṭa'*'ı da zamanımıza intikal etmiştir. Fakat o, hadislerin muhtelif kaynaklarının irtibatını göstermeyi istihdaf eden bir etüd için Ma'ṣmar b. Râşid'in kitabı kadar istifadeli değildir. Zira *Muvaṭṭa'* ile Hammâm ve Ma'ṣmar b. Râşid arasında bir irtibat bulunmamaktadır.

³⁷ Ma'ṣmar, kitabının hadislerini geniş bir râviler zümresinden almaktadır. Hassaten meşhur muhaddis İbn Şihab az-Zuhrî (v. 124) onun kaynaklarının en başında gelmektedir. Maalesef bugün için kaynaklarından ancak Hammâm b. Munabbih'in «*Şahîfa*» si bilinmektedir. Mezkûr «*Şahîfa*», mahfuz kalan iki nüshasından faydalanılarak Muhammed Hamidullah tarafından Macallat al-Maema' al-İlmî al-ʿArabî (RAAD, 1953-XXVIII, 113) de neşrolunmuştur. Ma'ṣmar b. Râşid diğer kaynaklarının birinden bilmünasebe bahsetmektedir: «قال في صحيفة جابر بن عبد الله» ifadesinden kaynak olarak yanında ba'zı sahâbeye âid hadis vesîkalarını bulundurduğu anlaşılıyor.

³⁸ 32. nota bk.

³⁹ L. Caetani, I, 19 (türkçe trc., I, 96—99). Bu fikir bir dereceye kadar Horovitz tarafından benimsenmiştir (Der Islam, 1918, VIII, 43).

⁴⁰ Bk. J. Schacht, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 1950, s. 169.

⁴¹ Meselâ Navâvî, *Şarh Muslim* (Kahire, tarihsiz, Kaşşâlânî'nin kenarında), I, 34; II, 259; *Fath al-bârî* (Bulak 1300/5), I, 39; 'Aynî, *Umdat al-kârî* (İstanbul 1309/1310), I, 259.

⁴² al-Hatîb al-Bağdâdî, *al-Kifâya fi 'ilm ar-rivâya*, s. 214; İbn aş-Şalâh, *Ulûm al-hadîs* (Haleb 1921), s. 197; Suyûtî, *Tadrib ar-râvî*, s. 167.

Hadislerin muhtelif külliyyâtta yer değiştirmek suretiyle müteakib nesillere nasıl intikal ettiğini ve nasıl muayyen bablarda tasnif edildiğini göstermeğe çalışırken, zâhiren şifâhî menkulâta benziyen hadislerin hakikatte yazılı kaynaklardan geldiği keyfiyetini ve rivâyet zincirleri altında yazılı bir kaynağın saklı bulunduğu husûsunu dâimâ göz önünde bulunduracağız. Bununla, asrımızda hadîsin kendine has an'anesinin tamamıyla unutulmasından doğan yanlış anlayıştan kurtularak usûl-i hadîs kitaplarındaki ta'rîf ve kaaidelere uygun bir hareket tarzına tâbi olacağız. Şöyle ki gerek hadis mecmualarının ve gerekse malzemelerini rivâî bir şekilde te'mîn eden bütün islâmî kaynakların rivâyet zincirlerindeki şahısları, - iddia edildiği vechile - hadislerin, çok sonraları uydurulup menşe'ini Peygambere ve devrine kadar çıkarmak maksadiyle vaz'edilen kronolojik halkalar⁴³ olarak değil, ya o hadis kitabının yazılı kaynağının sâhibi veya mezkûr kaynağın, rivâyet hakkını uhdesinde bulunduran râvîsi olarak düşüneceğiz. Hammâm b. Munabbih'in «aş-Şahîfa» si, Hammâm'ın tilmizi Ma'mar'ın Câmî'i ve onun tilmizi Abdarrazzâk b. Hammâm'ın *Muşannaf*'ı ile mukayese için üçüncü asırda ortaya konan *al-Kutub as-sitta*'den Buhârî ve Muslim'in *Şahîh*'leri ele alınacaktır. Bu ameliyyede, Buhârî ve Muslim'in hadis kaynaklarındaki «Hammâm b. Munabbih», «Ma'mar» ve «Abdarrazzâk» isimlerinin tesbiti esâs teşkil ediyor. Senedinde bu üç ismi müştereken ihtivâ eden bir hadis, - «1» numaralı şemada görüleceği vechile - menşe' itibariyle Hammâm b. Munabbih'in «aş-Şahîfa» sinden gelmektedir. Hadîsi iktibâs eden musannıf ve meselâ Buhârî, kaynak olarak acaba hangi kitabı kullanmıştır? Şâyed hadîsi doğrudan doğruya Hammâm'ın «aş-Şahîfa» sinden alıyorsa seneddeki diğer isimler mezkûr kitabın rivâyet zincirini Buhârî'ye ulaştıran râvîlerdir. Yahud da Buhârî bu hadîsi rivâyet zincirinde bulunan bir şahsın kitabından almıştır. O şahıs da hadîsi ya ilk kaynağından veya ilk kaynaktaki haberi iktibâs eden şeyhinden almıştır. «1» numaralı şemada görüleceği üzere menşe'de Hammâm'a ve onun vâsitasıyla Abû Hurayra'ye çıkan hadisler, Buhârî'ye muhtelif yollarla gelmektedir. Abdarrazzâk ve Ma'mar'ın kitaplarına baş vuruldukta mevzuubahs hadisler, ya birinde münferiden veya her ikisinde müştereken fakaat Hammâm'ın «aş-Şahîfa» sinda daima mevcûd bulunuyor. Her üçünde müştereken bulunduğu takdirde Buhârî'nin hangisini kaynak olarak kullandığını, bu şekil altında, ta'yin etmek imkânsızdır.

Rivâyet zincirinde Hammâm'ın adını ihtiva eden hadislerin Muslim'in *Şahîh*'inde - «3» numaralı şemada görüleceği vechile - sâdece

⁴³ Caetani, *aynı eser*, I, 19 (türkce terc., I, 86—87).

ABÜ HURAYRA (Vefatı : h. 56)

HAMMAM B. MUNABBİH (130)

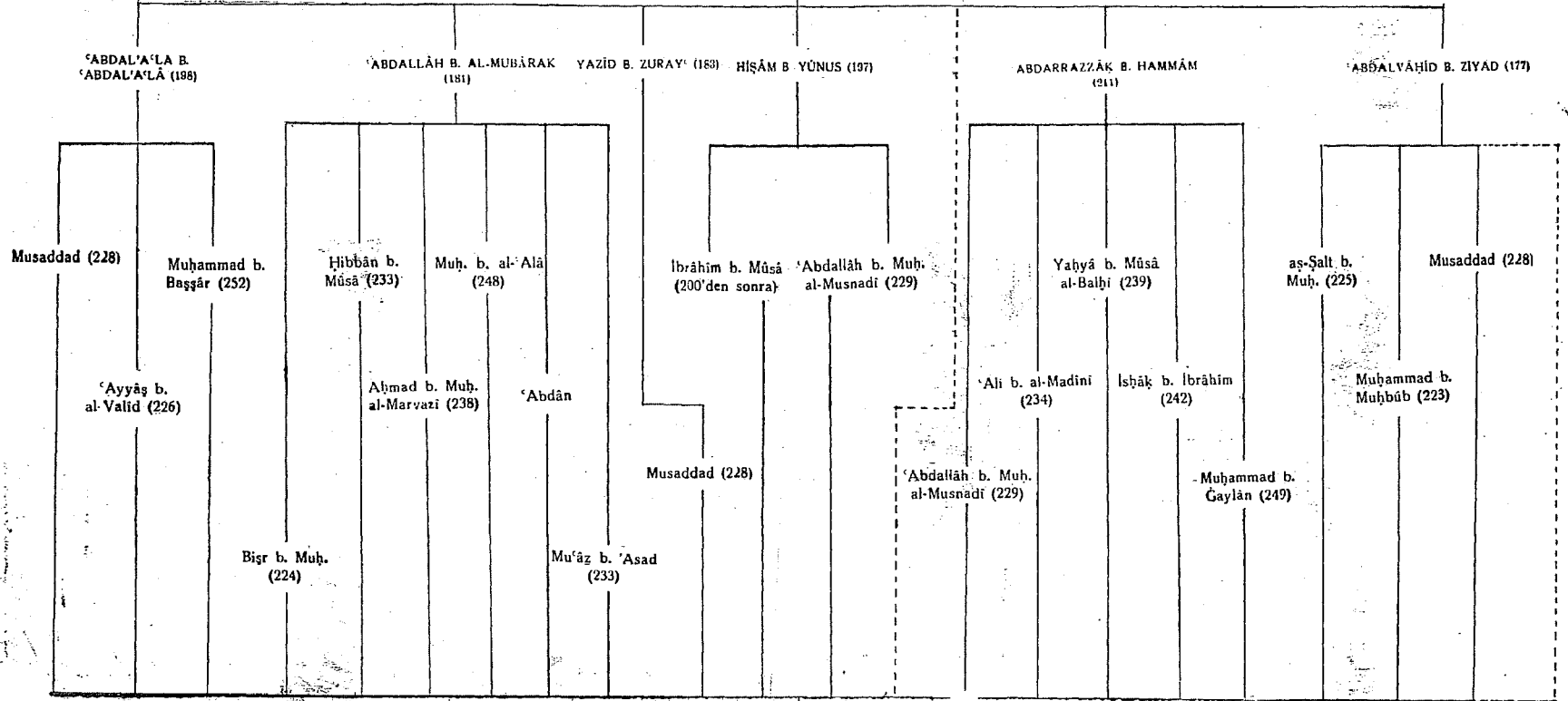
MA'MAR B. RÂŞİD (152)

ABDALLÂH B. AL-MUBÂRAK (181)		HIŞÂM B. YÜNUS (197)		ABDARRAZZAK B. HAMMÂM (211)		ABDALVÂHİD B. ZİYÂD (177)	
Musaddad (228)	Bişr b. Muḥ. (224)	Muḥammad b. al-Muḳatîl (236)	Muḥ. b. al-'Alâ (248)	Ali b. al-Madîni (234)	Ishâk b. Ibrâhîm (242)	Muḥammad b. Muḥbûb (223)	
	Mu'âz b. 'Asad (233)	Aḥmad b. Muḥ. al-Marvazî (238)	Yahyâ b. Ca'far al-'Azdî (243)	Abdallâh b. Muḥ. al-Musnadî (229)	Yahyâ b. Mûsâ al-Balḥî (239)	Yahyâ b. Ca'far al-'Azdî (243)	Muḥ. b. Yahyâ az-Zuhlî (250)

BUHÂRÎ

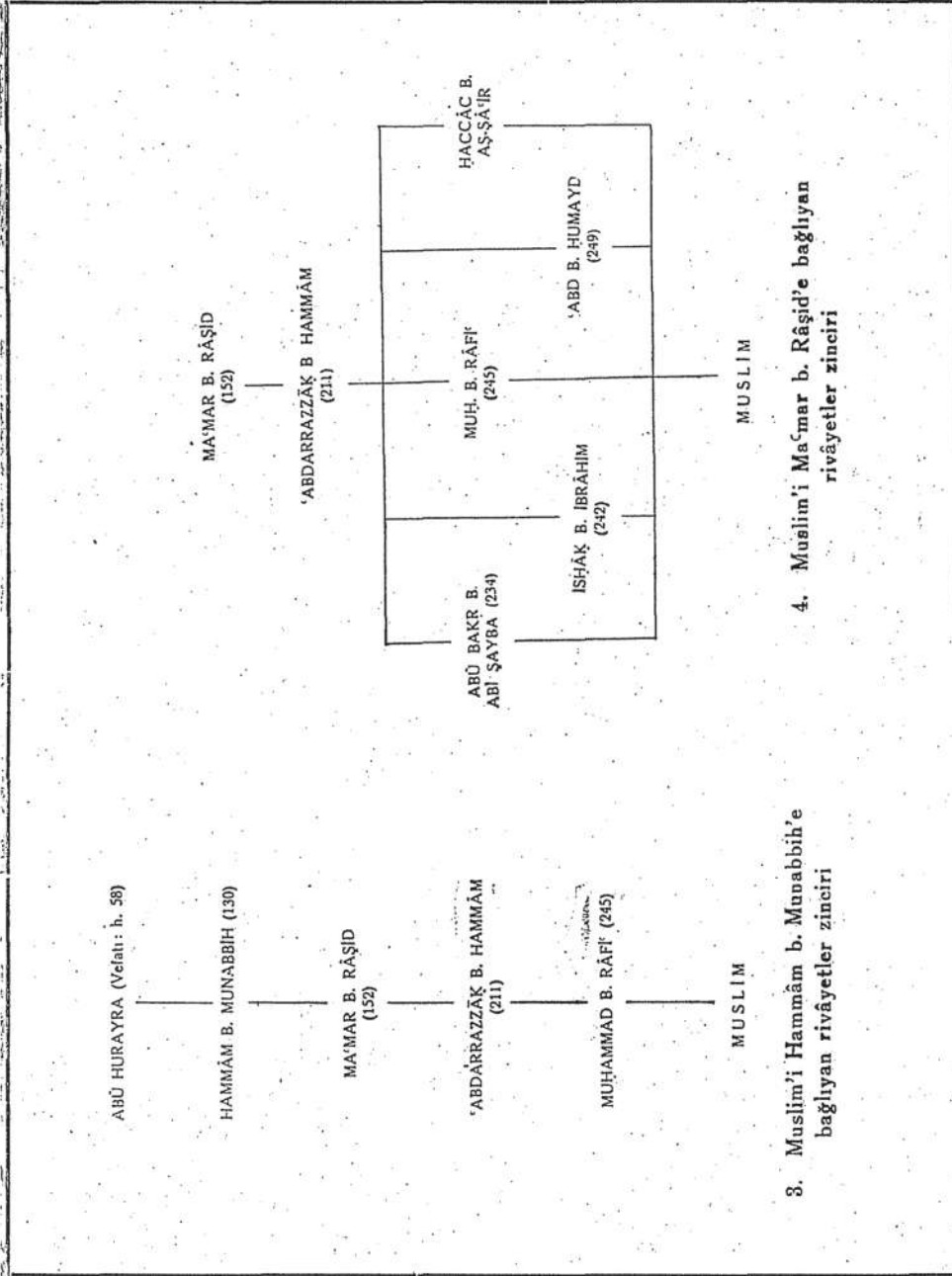
1. Buhârî'yi Hammâm b. Munabbih'e bağliyan rivâyet zinciri

MA'MAR B. RAŞİD (152)

BUHÂRİ

2. Buhârî'yi Ma'mar b. Raşid'e bağlayan rivâyet zinciri

bir senedle nakledilmiş olmalarına rağmen doğrudan doğruya Hammâm'ın «aş-Şahîfa» sinden alındıklarını söylemeğe imkân yoktur. Buḥârî ve Muslim bu hadisleri acaba Ma'mar'ın «al-Câmi'» inden veya 'Abdarrazzâk'ın «al-Muşannaḥ»'ından mı, yoksa diğer muhaddislerin kitaplarından mı almışlardır? Her hâlde hadislerin, rivâyet zincirinde zikri geçen râvîlerin kitaplarında mevcûd bulunması, kaynağını ta'yin için kâfi olmayıp bu keyfiyeti ta'yin işinde, kaynağı aranan kitabın rivayetlerini bir bütün hâlinde mülâhaza esasına dayanan-burada iyza-hına girişmeyeceğimiz - husûsî bir metoda ihtiyaç vardır.

«Buḥârî'nin kaynakları» adıyla neşre hazırlanan tedkîkimizde, Şaḥîḥ'i te'lif ederken müellifinin, hadislerin kadîm kaynaklarına değil de mezkûr kaynaklara mertebe mertebe baş vuran şeyhlerinin daha müttekâmil mesâisine müracaat ettiği keyfiyeti tesbit edilmiştir. Muslim'e nisbetle daha geniş bir külliâtı hülâsa ettiği için Buḥârî'nin râvîlerinin isimleri daha yüksek bir adede bâliḡ olmaktadır. Meselâ şeyhi Abû Bakr b. Abî Şayba (v. 234)'den Buḥârî 30 hadis aldığı hâlde, Muslim 1540 hadis nakletmiştir⁴⁴. Kaynakları kullanma bakımından iki muhaddisi ayıran bu keyfiyet - «2» ve «4» numaralı şemalarda görüleceği vechile - Ma'mar'le mezkûr muhaddisleri birbirine bağlayan rivayet zincirlerinin mukayesesinden açıkça anlaşılmaktadır. Buḥârî'nin Ma'mar ile 'Abdarrazzâk'ın kitaplarını kaynak olarak kullanmadığını, kendi şeyhlerinin bunlardan yaptığı iktibaslardan istifade ettiğini, - «2» numaralı şemada gösterilen - ikinci derecedeki râvîlerden yalnız 'Abdallâh b. al-Mubârak'ın kitaplarından faydalandığını ve hattâ ondan gelen rivâyetlerin kısmen doğrudan doğruya kısmen de bilvâsita yapılmış iktibaslar olduğunu yukarıda işaret ettiğimiz metodu tatbik ederek tesbit edebiliyoruz.

Muhaddislerin, hadisleri müteaddid kaynaklardan iktibas etmeleri yanında muhtelif bablarda tasnîfi işinin nasıl bir tekâmül seyri ta'kîb ettiğini, daha sonrakilerin daha önce mevcûd mesâiden nasıl istifâde ettiklerini, Hammâm'ın «aş-Şahîfa»si, Ma'mar'ın «al-Câmi'»i ve 'Abdarrazzâk'ın «al-Muşannaḥ»ı ile Buḥârî ve Muslim'in «Şahîḥ»leri arasında yapacağımız mukayese ile göstermeğe çalışacağız. Mukayesenin esasını, Buḥârî ve Muslim'in Şahîḥ'lerindeki - 'Abdarrazzâk, Ma'mar ve Hammâm rivayetli - hadislerin aynı isimli bablarda yerleştirilmiş olması teşkil edecektir.

Burada Ma'mar'ın al-Câmi'i ile 'Abdarrazzâk'ın al-Muşannaḥ'ı arasında aynı münasebetin araştırılması hatıra gelebilir. Fakat mezkûr iki eserin bablarının, üzerinde durulması icâb eden bir husûsiyeti

⁴⁴ İbn Hacer, *Tahzîb tahzîb* VI, 6.

böyle bir mukayeseyi imkânsız kılmaktadır. Makalemizin sonuna konulacak olan bab' isimlerinden de anlaşılacağı gibi Ma'mar b. Râşid'in, fıkıhın belli-başlı mes'eleleriyle alâkalı olmayan hadisleri tasnif etmiş olması keyfiyeti, fikhî malzemeyi tasnif eden meslekdaşlarının mesâisini tamamlamış olması ihtimâlini hatıra getirmektedir. Filhakika İbn an-Nadîm'in, Ma'mar'e muâsır ba'zı müsnâfların eserlerinin babları hakkında zaman zaman verdiği ma'lûmâtta⁴⁵, o devir hadis musannefâtının tamâmen fıkıh bablarını ihtiva etmediği, hassaten «*sunan*» diye adlananların fikhî malzemeyi, «*câmi*» ismini alanların ise bunların dışında kalan hadisleri tasnif ettikleri anlaşılmaktadır. Ma'mar'in «*al-Câmi*»'nin bu hususiyeti, tilmizi 'Abdarrazzâk b. Hammâm'ın -hacmen Ma'mar'in kitabının takriben on misli kadar olan- «*al-Muşannaf*»'ının tamâmen fikhî mes'elelere tahsis edilerek şeyhinin eserini ikmâl edici vasfını⁴⁶ iktisâb etmesinden de anlaşılmaktadır. Bu sebeble Ma'mar'in «*al-Câmi*»'i ile Abdarrazzâk'ın «*al-Muşannaf*» ı arasında, tasnif ameliyyesi bakımından bir mukayese zemini mevcut değildir. 'Abdarrazzâk'ın «*al-Muşannaf*»'ında Ma'mar'den naklen bir çok hadislerin bulunmasını, - işaret ettiğimiz keyfiyet sebebiyle - doğrudan doğruya «*al-Câmi*»'den değil de, Ma'mar'in ya münferid bablar hâlinde bulunan kitaplarından⁴⁷ veya sair yazılı merviyâtından⁴⁸ iktibâs edilmiş olması ile izâh edebiliyoruz.

Yapacağımız mukayese münhasıran Ma'mar'in «*al-Câmi*»'i ile Buhârî ve Muslim'in «*Şahîh*»'lerindeki babların iştirâkinin tesbitini istihdaf edecektir. Ancak bütün iktibasları vermeğe makalenin hududu müsaîd olmadığından, daha ziyade Hammâm'ın «*aş-Şahîfa*» sinden intikal eden hadislerin bir kısmının müşterek bablarda nasıl yerleştiğini gösteren ba'zı misâllerle iktifâ edilecektir. Mukayese «*al-Câmi*»'in Feyzullâh Efendi nüshası, Buhârî'nin Bulak 1313, Muslim'in İstanbul 1329—1332 tabi kullanılmıştır. Hammâm'da bab ve isnâd mevzûubahis olmadığı gibi hadis metni de zikredilmeden sadece neşirdeki hadis numaralarına işaret edilmiştir.

⁴⁵ Mesela, İbn Curayc, as-Sufyân as-Savri, Abû 'Abdarrahmân b. al-Mugîra (v. 159), Zâ'ida b. Kadhâha (v. 161)'nin musannafları hakkında verdiği ma'lûmat için bk. *Fihrist*, s. 225 vd.

⁴⁶ 'Abdarrazzâk, şeyhinin kitabını o şekilde kendi eserine eklemiştir ki, «*al-Muşannaf*»'ın elimizde mevcûd yegâne nüshasını değerlendiren tavsîf eden Weisweiler (aynı eser, § 48) cildin sonunda «*Kitâb al-câmi*» adıyla ayrılan kısmın müstakil bir eser olduğunu farkedememiştir. İbn Hâcar (*Fath al-bârî* I, 77) ve 'Aynî («*Umdat al-kârî*» I, 280) de Ma'mar'in «*Câmi*»'nin 'Abdarrazzâk'ın «*Muşannaf*»'ının sonunda bulunduğu keyfiyetine işaret ediyorlar.

⁴⁷ İbn an-Nadîm, müteaddid kitapları olduğunu kaydediyor (*Fihrist*, s. 94).

⁴⁸ 'Abdarrazzâk'ı şeyhinden 10,000 hadis rivayetini aldığı hakkında bk. 'Aynî, aynı eser, I, 81.

Hammâm
aş-Şaḥîḥa

Ma'mar b. Râşid
al-Câmi'

Buhârî
al-Câmi' aş-Şaḥîḥ

باب تسليم القليل على الكثير (VIII, 52) باب سلام القليل على الكثير (94 a)

حدثنا محمد بن مقاتل أبو الحسن أخبرنا
عبدالله أخبرنا معمر عن همام بن منبه عن
أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم
يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال
ليسلم الصغير على الكبير ... الخ .

قال يسلم الصغير على الكبير والمار على
القاعد والقليل على الكثير (49)

باب بدو السلام ⁵⁰ (VIII, 50) باب كيف السلام والرد (93 a)

حدثنا يحيى بن جعفر حدثنا عبدالرزاق عن
معمر عن همام عن أبي هريرة عن ...
رسول الله صلى الله عليه وسلم :
قال خلق الله آدم على صورته الخ .
معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم :
خلق الله آدم على صورته ... الخ . (58)

باب علامات النبوة في الاسلام (IV, 196) باب أشرط الساعة (188 a)

حدثنا يحيى حدثنا عبدالرزاق ... همام
لا تقوم الساعة حتى تقاتلوا جوركرمان الخ .
معمر عن همام ...
لا تقوم الساعة ... الخ . ⁵¹ (125)

⁵⁰ Burada görüldüğü vechile, babların isimleri arasında zamanla hafif değişiklikler de meydana gelmiştir.

⁵¹ Buhârî'nin aş-Şaḥîḥ'inde, Ma'mar'ın kitabının bâblarına uygunluğu gösteren hadisler Hammâm'ın «aş-Şaḥîḥa»'sinden alınanlara inhisar etmemektedir. Meselâ İbn Şihâb az-Zuhrî (v. 124) ve İbn Tâvûs (v. 132) ve diğer tâbiînden alınan bir çok hadisler için de aynı uygunluğu bulmak mümkündür :

باب وفاة موسى (IV, 157) باب موسى و ملك الموت (164 b)

حدثنا يحيى بن موسى حدثنا عبدالرزاق أخبرنا معمر عن
ابن طاوس عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال :
ورسل ملك الموت إلى موسى عليهما السلام فلما جاءه . الخ .
معمر عن ابن طاوس عن أبيه عن أبي هريرة عن النبي
صلى الله عليه وسلم قال ارسل ملك الموت ... الخ .

باب الدعاء على المشركين (VIII, 84) باب السلام على أهل الشرك والدعاء لهم (95 a)

حدثنا عبدالله بن محمد حدثنا هشام أخبرنا معمر عن
أبي هريرة عن عمرو بن عاصم ... قالت كان اليهود يسلمون
على النبي . يقولون السام عليكم ... الخ .
معمر عن عمرو بن عاصم عن عائشة قالت دخل رهط من اليهود
... يسلمون على رسول ... فقالوا السام عليكم ... الخ .

باب مناقب الحسن والحسين (V, 26) باب ذكر الحسن (208 a)

حدثنا ابراهيم بن موسى أخبرنا هشام بن يوسف عن
معمر عن الزهري عن أنس ... لم يكون أحد أشبه بالنبي
من الحسن بن علي
معمر الزهري قال أخبرنا أنس بن مالك قال : لم يكن
فيهم أحد أشبه برسول الله ... الخ .

Hammâm
aṣ-ṢaḥîfaMa'mar b. Râşid
al-Câmi'Muslim
al-Câmi' aṣ-Ṣaḥîḥ

باب كراهة تمنى الموت (VIII, 65) باب تمنى الموت (173 b)

حدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال هذا ما حدثنا أبو هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكر أحاديث منها وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

لا يتمنى أحدكم الموت ولا يدع به من قبل أن يأتيه أنه إذا مات أحدكم انقطع عمله وإنه لا يزيد المؤمن عمره إلا خيراً

(76) لا يتمنى أحدكم الموت ولا يدع به ... الخ .

باب النار يدخلها الجبارون (VIII, 151) باب صفة أهل النار (199 b)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ . معمر همام ... الخ .

(51)

باب صفات الجنة وأهلها (VIII, 147) باب الجنة و صفاتها (198 a)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ . معمر عن همام ... الخ .

(58)⁵³

⁵² Muslim'in «al-Câmi' aṣ-Ṣaḥîḥ»'i ile Ma'mar'in tilmizi 'Abdarrazzâk'ın «al Mu-ṣannaf»'ında da aynı hadislerin müsterek bâblarda serdedilmiş olduğunu sık sık görmek mümkündür. Meselâ :

باب النهي عن البول في الماء الراكد (I, 162) باب البول في الماء الدائم (Abd, I, 13 a) (76)

حدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق حدثنا معمر عن همام بن منبه قال هذا ما حدثنا أبو هريرة . الخ .

لا ينبل في الماء الدائم الذي لا يجري ثم يغتسل منه

باب حكم ولوغ الكلب (I, 161) باب الكلب يلغ في الاناء (I, 41: b) (35)

حدثنا محمد بن رافع ... الخ .

طهور إناء أحدكم إذا ولغ الكلب فيه أن يغسله سبع مرات

⁵³ Hammâm b. Munabbih'in aṣ-Ṣaḥîfa'sından Buhârî'nin Ṣaḥîḥ'ine intikal etmiş olan hadislerin, muhtelif bablara dağılmış olmaları yüzünden, nâşir'i tarafından ancak

Ma'mar b. Râşid'in "Kitab al-Câmi", 'inin nüshaları:

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktb.-İsmâil Sâib Sencer kısmı, nr. 2164.

Üzeri ebrû kâğıdla kaplı yarı meşin cild. 24.5×17 sm. eb'adında, ceylân derisinden 79 varak. 26—33 satırlı, kırmızımtırak mürekkeble yazılmış mağrib yazısı. Her cüz'ün sonunda «samâ^c» ve «kırâ'at» kayıdları var. İstinsah tarihi h. 364. Bu nüsha on cüz'e bölünmüştür; birinci cüz tamamen, ikinci cüzden bazı varaklar, üçüncü cüz'ü tamamen, dördüncü cüzden dört varak kadar kaybolmuştur.

Başı : « المتشائم و الصدقة » باب

9 a :

تم الجزء الثاني من جامع معمر بحمد الله المؤيد و ذلك بمدينة طابطة و ذلك في صفر سنة أربع و ستين و ثلاثمائة يتلوه في أول الثالث باب من قتل نفسه و من قتل نفساً و كتب كثير بن خلف .

10 a :

الجزء الرابع من جامع معمر بن راشد رواية أبي محمد عبدالرحمن بن أسد بن المنذر الفارسي الكازروني عن أبي يعقوب بن اسحق بن ابراهيم بن عباد الدبري عن عبدالرزاق بن همام بن نافع عن معمر بن راشد، لكثير بن خلف بن سعد المرادي

16 a, 25 a, 35 a, 46 a, 56 a, 70 b de, yâni cüz başlarında «10 a» daki kayıd tekrarlanmaktadır.

Sonu : تم الكتاب بحمد الله المؤيد وهو آخر كتاب الجامع و ذلك في عقب : ربيع الاول سنة ٣٦٤ و كتب كثير بن خلف بمدينة طابطة .

bir kısmına işaret edilmiştir. Burada hepsinin yerlerini göstermeyi faydalı buluyoruz: Buḥârî I: 17, 39, 56, 64, 145; II: 33, 49, 114; III: 38, 52, 57, 118, 140, 149, 151, 160, 179, 187; IV: 48, 56, 63, 86, 118, 127, 131, 133, 138, 156, 157, 160, 196, 200, 206; VI: 58, 60, 85, 138, 180; VII: 21, 65, 123, 132; IX: 41, 125, 140, 144.

Hammâm b. Munabbih'in aş-Sahîfa'sının nâşiri Muslim tarafından yapılan baskıları hiç mevzu bahis etmemiştir. Bunlara işareti faydalı buluyoruz: Muslim I: 82, 140, 146, 162; II: 6, 18, 27, 31, 43, 100, 113, 123, 130, 190; III: 7, 77, 83, 91, 117; IV: 17, V: 62, 88, 133, 151, 179; VI: 2, 14, 34, 40; VII: 13, 43, 41, 47, 18, 64, 66, 97, 99, 100; VIII: 34, 35, 53, 63, 65, 92, 147, 149, 151, 170, 187, 189, 213, 257.

- باب المندبل والغمام (F 115 b, A 3 b)
 - القول اذا خرجت من بيتك (F 107 a, A 7 a)
 (F 115 b, A 3 b) المطاس (F 107 a, A 7 b)
 - القول حين يمشى و حين يصبح (F 115 b, A 3 b) وجوب انثشمت (F 107 a, A 7 b)
 - الطهور (F 115 b) حديث النبي صلى الله عليه وسلم (F 107 b)
 (F 116 b) ذكر الله في المضاجع (A 8 a)
 - من نام حتى يصبح (F 117 a, A 10 b) هدية الاعراب (F 107 b, A 8 a)
 - الاسماء والكنى (F 117 a, A 10 b) ما اصاب من أرض الرجل (F 108 a, A 8 a)
 - اسم النبي صلى الله عليه وسلم و كنيته (F 801 a, A 8 a) سقى الماء (F 801 a, A 8 a)
 - لا يقول أحد ربي ولا ربي (F 118 a, A 11 a) نفقة الرجل على أهله (Fb 108a, A 8b)
 - ما يتقى من الجن والقائلة (F 118 a, A 11a) الاجراس (F 108 b, A 8 b)
 - القبائل (F 118 b, A 11 b) الكبار (F 108 b, A 8 b)
 - فضائل قريش (F 120 a, A 12 b) من قتل نفسه و من قتل نفسا (F 108 a)
 - في فضائل الانصار (F 121 a, A 13 a) اللعب (F 110 a)
 - فضائل قريش و الانصار و ثقيف (F 110 a, A 2 a)
 (F 122 a, A 13 b) القمار (F 110 b, A 2 a)
 - قبائل المعجم (F 122 b, A 13 b) الكلاب و الحمام (F 110 b, A 2 a)
 - الحرير و الديباج و آنية الذهب و الفضة (F 110 b, A 2 a)
 (F 122 b, A 14 a) الننا و الدف (F 110 b, A 2 a)
 - علم الثوب (F 124 b, A 15 a) الحما (F 111 a, A 2 b)
 - الخز و العصف (F 124 b, A 16 b) قطع الأرض (F 111 b, A 2 b)
 - شهرة الثياب (F 125 b, A 16 b) قطع السرر (F 111 b)
 - اسبال الازار (F 126 a, A 17 a) باب المعادن (F 112 a)
 - التمنم و السمن (F 126 b, A 17 b) النشر و ما جاء فيه (F 112 a)
 - الریح و النيث (F 127 a, A 17 b) الرقا والعين والنفت (F 112 a)
 - ما يقال اذا سمع الرعد (F 127 b, A 18 a) مجالس الطريق (F 113 a)
 - اتباع البصر انجم (F 127 b, A 18 a) المجالس بالامانة (F 113 a)
 - مسألة الناس (F 127 b, A 18 a) الرجل أحق بوجهه (F 113 a)
 - أصحاب الاموال (F 129 a, A 18 b) كفارة المجالس (F 114 a)
 - جوامع الكلام وغيره (F 129 b, A 19 a) الجلوس في الظل والشمس (F 114 a)
 - الديوان (F 130 a, A 19 b) الضجة على البطن (F 114 a, A 2 a)
 - الصدقة (F 131 b, A 20 a) الشهادة وغيرها والفخذ (F 114 a, A 3a)
 - النفقة في سبيل الله (F 132 a, A 20 b) قول الرجل ماشاء الله و شئت (F 114 b)
 (F 132 a, A 20 b) باب الثلاثان (F 114 b, A 3 a)
 (F 115 a, A 3 b) الحجامة و ما جاء فيه (F 114 b, A 3 a)
 - ستر البيوت (F 115 a, A 3 b)

- باب من لا يحبه الله (F 146 b, A 32 a)
- الفضل والفيض (F 146 b, A 32 a)
- من دعا عليه النبي صلى الله عليه وسلم (F 147 a, A 32 a)
- أى الأعمال أفضل (F 147 a, A 32 a)
- المفروض من الأعمال والتوافل (F 147 b, A 32 b)
- المرض وما يصيب الرجل (F 148 a, A 33 a)
- المرء مع من أحب (F 149 a, A 33 b)
- المتحايين في الله (F 249 a, A 33 b)
- في المجذوم (F 150 a, A 34 a)
- آتت إلى الناس ما تحب أن يؤتى اليك (F 150 a, A 34 a)
- القول عند رؤية الهلال (F 150 b, A 34 a)
- الأخذة و التائم (F 150 b, A 35 b)
- الكهانة (F 150 b, A 35 b)
- الرؤيا (F 151 a, A 35 b)
- الحصومة في القرآن (F 152 a, A 36 b)
- على كم أنزل القرآن (F 152 b, A 36 b)
- مسألة الناس (F 153 a, A 36 b)
- القلب (F 153 b, A 37 a)
- فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (F 153 b, A 37 a)
- الخنثين والمذكرات (F 158 a, A 40 a)
- مباشرة الرجل الرجل (F 158 b, A 40 b)
- اليقين والوسوسة (F 158 b, A 40 a)
- خدمة الرجل لصاحبه (F 158 a, A 40 b)
- فيمن عذب الناس في الدنيا (F 158 b, A 40 b)
- نقص الاسلام ونقص الناس (F 159 a, A 40 b)
- الأبق من سيده (F 159 a, A 40 b)
- التشيع بما لم يبط (F 159 b, A 40 b)
- ذى الوجهين (F 159 b, A 40 b)
- باب احصاء الصدقة (F 132 a, A 20 b)
- وصية عمر بن الخطاب رضي الله (F 132 a, A 20 b)
- حديث أهل الكتاب (F 132 a, A 21 a)
- القدر (F 132 b, A 21 a)
- الايمان والاسلام (F 135 b, A 23 a)
- بر الوالدين (F 136 b, A 23 a)
- عقوب الوالدين (F 137 b, A 25 b)
- من يوقر وما جاء فيه (F 137 b, A 25 b)
- من مات له ولد (F 138 a, A 25 b)
- الحياء والنحش (F 138 b, A 26 a)
- حسن الخلق (F 138 b, A 26 a)
- الوباء والطاعون (F 139 a, A 36 b)
- ما وصف من الدواء (F 140 a, A 27 a)
- الصباغ ونسف الشعر (F 140 b, A 27 b)
- الأمانة وما جاء فيها (F 141 a, A 28 a)
- الكذب والصدق و خطبة ابن مسعود (F 142 a, A 28 a)
- خطبة الحاجة (F 142 a, A 28 b)
- تشويق الكلام (F 142 a, A 28 b)
- الاستخارة (F 142 a, A 29 a)
- المشي في النمل (F 142 a, A 29 b)
- وضع إحدى الرجلين على الأخرى (F 142 b, A 29 a)
- المهاجرة (F 143 a, A 29 a)
- الظن (F 143 a, A 29 a)
- صلاة الرجم (F 143 a, A 30 a)
- الفطرة والختان (F 144 a, A 30 a)
- الاغتياث والشم (F 144 a, A 30 a)
- سباب المذنب (F 145 a, A 30 a)
- الحب والبغض (F 145 a, A 31 a)
- الذنوب (F 145 a, A 31 a)
- محقرات الذنوب (F 145 b, A 31 b)
- من يضحك الله اليه (F 146 a, A 31 b)

- باب فتنة النساء (F 172 b, A 49 b) - باب الشام (F 159 b, A 41 a)
- أكثر أهل الجنة والنار (F 171 b, A 49b) - العراق (F 160 a, A 41 a)
- ترك المرء ما لا يعنيه (F 172 a, A 50 a) - العلم (F 160 a, A 42 a)
- زهد الأَنْبياء (F 172 a, A 50 a) - كتاب العلم (F 161 a, A 42 a)
- بلاء الأَنْبياء (F 172 b, A 50 a) - صفة النبي صلى الله عليه وسلم
- زهد أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (F 161 a, A 42 b)
- (F 172 b, A 50 a) - عمل النبي صلى الله عليه وسلم
- تمنى الموت (F 173 b, A 50 b) - (F 161 b, A 42 a)
- الكرم والحسب (F 174 a, A 51 a) - الكذب على النبي صلى الله عليه وسلم
- أبواب السلطان (F 174 a, A 51 a) - F 162 a, A 42 b
- في ذكر علي رضوان الله عليه ورحمته (F 174 b, A 51 b) - الخذف (F 162 a, A 42 b)
- تمنى الرجل موت أهله (F 174 b, A 51 b) - الديك (F 162 a, A 42 b)
- الإمام راع (F 174 b, A 51 b) - الشعر والرجز (F 162 b, A 42 b)
- القضاة (F 176 b, A 52 b) - الشعر (F 163 b) 'الكبر والهيبة الحسنة
- السمع والطاعة (F 177 a, A 52 b) - والشعر (A 43 b)
- لاطاعة في مصيبة (F 178 b, A 53 b) - المدح (F 164 a, A 44 a)
- التجمل والسباحة (F 179 a, A 54 a) - الضيافة (F 164 b, A 44 a)
- لزوم الجماعة (F 179 b, A 54 a) - حديث موسى وملاك الموت صلى الله عليهما
- من أذل السلطان (F 181 a, A 55 a) - وسلم (F 164 b, A 44 a)
- الامراء (F 181 a, A 55 a) - حديث آدم صلى الله عليه وسلم
- الفتن (F 182 a, A 56 b) - (F 164 b, A 44 a)
- خير الناس في الفتن (F 186 b, A 59 b) - مئة سنة (F 164 b, A 44 a)
- ستن من كان قبلكم (F 186 b, A 59 b) - النبوة (F 165 a, A 44 b)
- المهدي (F 187 b, A 60 b) - ما يجعل لأهل اليقين من الآيات
- أشراط الساعة (F 188 a, A 60 b) - (F 166 a, A 46 b)
- قيام الروم (F 190 b, A 62 b) - الرخص والشدائد (F 166 a, A 46 b)
- الدجال (F 191 b, A 63 b) - الإقنات (F 168 a, A 47 b)
- نزول عيسى بن مريم صلى الله عليه وسلم (F 191 b, A 63 b) - دخول الجنة (F 168 a, A 47 b)
- (F 194 a, A 65 a) - الرخصة في العمل والقصد
- قيام الساعة (F 194 b, A 66 a) - ذكر الله (F 169 a, A 48 a)
- في الخوض (F 195 a, A 66 a) - فضل المساجد (F 169 b, A 47 b)
- من يخرج من النار (F 196 a, A 66 b) - الله أرحم بعبده (F 170 a, A 48 b)
- الجنة وصفها (F 198 a, A 68 a) - رحمة الناس (F 170 a, A 49 a)
- حق الرجل على امرأته (F 170 b, A 49 a) - كفالة اليتيم (F 170 a, A 49 a)

- ظل السرح (F 207 b, A 76 b) - باب ضحك أصحاب النبي وغير ذلك (F 207 b, A 76 b)
- ذكر الحسن (F 207 b, A 76 b) - خلق القفا والزهد (F 208 a, A 77 a)
- التحريش بين البهائم (F 208 a, A 77 a) - الممدن الصالح (F 208 b, A 77a)
- سوء المملكة والنفس وغير ذلك (F 208 b, A 77 a) - القول اذا دخلت قرية، وفتة المال والمثنية (F 209 a, A 77 b)
- التجار ومن أكل ولبس بأخيه (F 209 a, A 77 b) - الاستسقاء بالأنواء والسمج (F 209 b, A 78 a)
- الزرع (F 210 a, A 78 a) - الفريضة والنصال (F 210 a, A 78 a)
- المشرق والخلق (F 210 b, A 78 b) - الرزق ومبايعة النبي صلى الله عليه وسلم (F 210 a, A 78 b)
- جائزة الأمراء وغير ذلك (A 79 a) - المشتامين والصدقة (F 211 a, A 1 a)
- من سن سنة وأداء السنة (F 211b b, A 1 a) - بر الوالدين (F 212 a, A 1 b)
- باب صفة أهل النار (F 199 b, A 70 b) - قوله تمس الشيطان وتحريق الكتب (F 200 b, A 71 a)
- من حالت شفاعة دون حد (F 200 b, A 71 b) - قوة النبي صلى الله عليه وسلم (F 201 a, A 71 b)
- حديث أصحاب الاختدود (A 72.b) - مثل هذه الأمة وغيرها (F201a, A 72b)
- الرجل يبدأ بنفسه في الكتاب (F 202 a, A 72 b) - أزواج النبي صلى الله عليه وسلم (F 201 b, A 73 a)
- القول في السفر (F 203 a, A 73 b) - موت النجاة (F 203 a, A 73 b)
- مثل المؤمن الذي لا يقرأ القرآن (F 203 b, A 74 a) - الغمر والتخبر بأهل الجاهلية (F 203 b, A 74 a)
- التلقى (F 204 a, A 74 b) - المستشار (F 204 b, A 74 b)
- تقبيل الرأس واليد وغير ذلك (F205a, A75a) - اتيان المرأة في دبرها (F 205 a, A 75a)
- رفع الحجر ونفاز الدابة (F 205a, A 75a) - مقتل عثمان (F 205 b, A 75 a)